

Εικονική περιήγηση στον χώρο του Ολυμπίου

Τόνδ' ἔθεσαν δόμον Δί... ὡς ἄλλον "Ολυμπον"¹

Δημήτρης Τσαλκάνης

Απόφοιτος Τμήματος Πλαστικών Τεχνών
και Επιστημών της Τέχνης
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
MSc σε Postproduction with Visual Effects
Τμήμα Theatre, Film and Television
University of York

Χρυσάνθος Κανελλόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής
Κλασικής Αρχαιολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Λίνα Τσατσαρώνη

Υποψήφια Διδάκτωρ Αρχαιολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Οι «στύλοι του Ολυμπίου Διός» στην Αθήνα αποτελούν ένα από τα πλέον σημαντικά ιστορικά τοπία στο σύγχρονο αστικό τοπίο. Ωστόσο, το μικρό μόνο μέρος που σώζεται από το σύνολο του ιερού, δύσκολα επιτρέπει στον σύγχρονο παρατηρητή να έχει ολοκληρωμένη εικόνα για την αρχική μορφή του. Η δυνατότητα αυτή παρέχεται πλέον μέσω των εξελιγμένων ψηφιακών εφαρμογών με τριδιάστατη απεικόνιση του χώρου, που αποκαθιστά πλήρως το σύνολο χωρίς επεμβατικές ενέργειες στα ίδια τα μνημεία. Στόχος της παρούσας δημοσίευσης δεν είναι απλώς η εικονική αναπαράσταση του Ολυμπίου μετά την ολοκλήρωσή του από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Αδριανό. Βασική προϋπόθεση για την αρτιότερη παρουσίαση του χώρου αποτέλεσε αρχικά η συνοπτική περιγραφή του ιστορικού του πλαισίου, στο οποίο εγγράφονται όλες οι φάσεις οικοδόμησης. Εξίσου αναγκαία κρίθηκε και η αποτύπωση της μεθοδολογικής προσέγγισης της απεικόνισης, μέσα από την οποία όχι μόνο αναδεικνύονται μορφολογικά και τοπογραφικά προβλήματα, αλλά προτείνεται και η αντίστοιχη επίλυσή τους.

Λέξεις ευρετηρίου
Ολυμπείο
Ρωμαϊκή Αθήνα
Αδριανός
ψηφιακή αναπαράσταση
3d reconstruction
Αψίδα Αδριανού
κορινθιακός ναός

1. Αποψη του χώρου του Ολυμπείου από βορειοανατολικά (φωτορεαλιστική αναπαράσταση Δ. Τσαλκάνης).

Αυτή είναι η ιστορία του ναού του Διός, «που χτίστηκε από έναν τύραννο, έναν ηγεμόνα και έναν αυτοκράτορα». ² Για την ανέγερσή του ισοπεδώθηκε ένας χαμηλός λόφος. Το χθαρμάλο αυτό ύψωμα, με προϊστορική κατοίκηση, αποτελούσε τον δεύτερο πόλο της Αθήνας, σε διάλογο με την Ακρόπολη. Εκεί βρισκόταν η οικία του Αιγέα, πατέρα του Θησέα.

Ο στόχος για μεγαλειώδες αρχιτεκτόνημα, κατάλληλο αφιέρωμα για τον πατέρα των θεών, διαπέρασε για αιώνες τη συλλογική ζωή της Αθήνας μέχρι την εκπλήρωσή του από τον κτίστη Αδριανό. Η κατάσταση του ιερού σήμερα μαρτυρά σε μικρό μόνο βαθμό την αρχική του μορφή. Σύμφωνα με τον Gruben, αν ο ναός αυτός βρισκόταν στη Ρώμη θα ήταν, μαζί με το Πάνθεον, ο σπουδαιότερος ναός της πόλης, στην Αθήνα όμως επισκιάζεται από το κλέος της Ακρόπολης. Το εγχείρημα της εικονικής αποκατάστασης σε τρεις διαστάσεις, πέρα από την ολοκληρωμένη αντίληψη

του χώρου, θίγει ζητήματα που αξίζει να αποσαφηνιστούν κατά το μέτρο του δυνατού. ³ Πρόκειται ως επί το πλείστον για καίρια τοπογραφικά και μορφολογικά ζητήματα που προέκυψαν κατά την διαδικασία της επιστημονικής τεκμηρίωσης και διαφοροποιούνται σε μικρό ή μεγάλο βαθμό από την υφιστάμενη βιβλιογραφία.

Ο Ναός και το Ιερό

Επί ενάμισι αιώνια η έρευνα για την ανασύνθεση της ιστορίας του ιερού βασίζεται κυρίως στις περιορισμένες και συχνά ασαφείς μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων και στις αποσπασματικές ανασκαφικές έρευνες ⁴ του εκτεταμένου χώρου. Η προσπάθεια αυτή, ωστόσο, ως άλλο *χρόνου μέγα αγώνισμα*, ⁵ δεν έχει καταλήξει ακόμα σε σαφή και ολοκληρωμένη εικόνα, ιδίως για τις παλαιότερες φάσεις του ιερού.

Οι απαρχές του ιερού ανάγονται στο μυθικό παρελθόν της Αθήνας, και συγκεκριμένα στην επο-

2. Δορυφορική φωτογραφία του χώρου του Ολυμπίου (Google Earth 6 Μαΐου 2015).

χή του Δευκαλίωνα. Μετά τη σωτηρία του από τον κατακλυσμό, με τον οποίο ο Δίας ήθελε να αφανίσει το χαλκούν γένος των ανθρώπων, ο Δευκαλίων ίδρυσε το ιερό προς τιμήν του θεού στο χαμηλό αυτό ύψωμα, πάνω από την κοίτη του Ιλισού. Ως τεκμήριο μάλιστα οι Αθηναίοι παρουσίαζαν τον τάφο του Δευκαλίωνα που βρισκόταν κοντά στον ναό, ενώ χαρακτηριστικές είναι και οι προσφορές που έριχναν σε ένα χάσμα του εδάφους μέσα στο ιερό, από το οποίο πίστευαν ότι έγινε η απορροή των υδάτων.⁶

Τα παλαιότερα οικοδομικά κατάλοιπα που έχουν αποκαλυφθεί στον χώρο δεν χρονολογούνται πριν από τον 6ο αι. π.Χ. Πρόκειται για τμήμα θεμελίου που βρίσκεται κάτω από τον σωζόμενο ναό με βεβαιωμένο πλάτος 30,50 μ. και εικαζόμενο μήκος 60μ. Η θέση του σε συνδυασμό με τον προσανατολισμό του, που είναι ίδιος με τον υστερότερο ναό, οδήγησε στην υπόθεση ότι αποτελεί το πρώτο ναϊκό οικοδόμημα του ιερού.

Η επόμενη οικοδομική φάση εντοπίζεται στο β' ήμισυ του 6ου αι. π.Χ., μεταξύ του 530 και 510 π.Χ.

Την εποχή αυτή χρονολογείται το εξωτερικό θεμέλιο του ναού (108 x 44 μ.), κατασκευασμένο κατά το πολυγωνικό σύστημα. Με το θεμέλιο αυτό σχετίζονται οι ημίεργοι πώρινοι σπόνδυλοι δωρικών κίωνων μέγιστης διαμέτρου 2,50 μ., που αποκαλύφθηκαν κοντά στον ναό. Κατά την επικρατέστερη άποψη, ο ναός που αναφέρεται στις πηγές άρχισε να οικοδομείται το 515 π.Χ. από τον Πεισίστρατο τον νεώτερο, εγγονό του τυράννου.⁷ Με βάση την κρηπίδα του ναού και τους δωρικούς κίονες που τού αποδίδονται, ο ναός αποκαθίσταται πλέον ως οκτάστυλος ψευδοδίπτερος,⁸ αν και η οικοδόμησή του εγκαταλείφθηκε σύντομα με την πτώση της τυραννίδας.

Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη του Μανόλη Κορρέ, ο πρώτος μαρμαρινός ναός άρχισε να κτίζεται σε αντικατάσταση του πώρινου τον 4ο αι. π.Χ., με κατώτερο χρονολογικό όριο την εποχή του Λυκούργου.⁹ Αυτό συνάγεται από σωζόμενους λίθους του σηκού με βάση την κατεργασία και τεχνολογικά στοιχεία (σύνδεσμοι, αναθურώσεις, οπές ανύψωσης, πινάκωση στις όψεις των λίθων).

Επομένως, σε αυτή την εποχή ανήκει το σχέδιο του δίπτερου ναού, που διατηρήθηκε στη συνέχεια μέχρι την ολοκλήρωσή του.

Στην Αθήνα η παρουσία ενός κολοσσικού δίπτερου ιωνικού ναού θα αποτελούσε μεταφορά εικόνας της Ασίας, που θα ήταν παράταιρη. Έτσι έγινε για πρώτη φορά σε ναό επιλογή του κορινθιακού ρυθμού, ως τότε σε χρήση σε εσωτερικούς (και μικρογραφικούς) ρυθμούς, που διαλύει τη μνημειακότητα. Οι κορινθιακοί κίονες επινοήθηκαν τον 4ο αι. π.Χ. με ψηλότερα κιονόκρανα, εξαιρετικά ραδινές αναλογίες (Θόλος Δελφών, Θυμέλη Επιδαύρου) και έδραση σε υπερψωμένα στοιχεία (Θόλος Δελφών, Αλέα, Φιλιππείο), ώστε αυτοί να φθάσουν τη στάθμη των στεγών που έπρεπε να στηρίξουν. Ο ναός του Διός, καθώς χρησιμοποιεί τον ρυθμό αυτό στο εξωτερικό, έχει κορινθιακούς κίονες με τις χαμηλότερες γνωστές αναλογίες.¹⁰

Η οικοδόμηση του δίπτερου κορινθιακού ναού συνεχίστηκε τον 2ο αι. π.Χ. από τον βασιλιά της Συρίας, Αντίοχο Δ΄ τον Επιφανή (175-164 π.Χ.). Το ενδιαφέρον του για το Ολυμπείο της Αθήνας εντάσσεται στο πλαίσιο μίας γενικότερης προαγωγής της λατρείας του Δία, που θα ενίσχυε το κύρος του ως ηγεμόνα. Για το έργο αυτό επέλεξε έναν Ρωμαίο αρχιτέκτονα, τον Κοσσούτιο.¹¹ Με τον θάνατο του Αντίοχου η οικοδόμηση διακόπηκε για άλλη μία φορά. Η κατασκευή όμως είχε προχωρήσει, καθώς ορισμένοι τουλάχιστον κίονες στην ανατολική πλευρά είχαν ολοκληρωθεί.¹²

Αργότερα, το 86 π.Χ., όπως αναφέρει ο Πλίνιος (*Naturalis historia* 36.45), ο Σύλλας αφαίρεσε κίονες από τον ναό για να τους μεταφέρει στον Καπιτωλίνο λόφο της Ρώμης. Οι κίονες αυτοί πρέπει να προέρχονταν από το εσωτερικό του ναού.¹³

Στην εποχή του Αυγούστου, με βάση μαρτυρία του Σουητώνιου (*Augustus* 60), κάποιοι βασιλικοί φίλοι του αυτοκράτορα αποφάσισαν να ολοκληρώσουν τον ναό, για να τον αφιερώσουν στο *genius* του. Πράγματι, η κατεργασία ενός από τα σωζόμενα κιονόκρανα υποδεικνύει αντίστοιχη χρονολόγηση,¹⁴ αλλά κανένα άλλο στοιχείο δεν φανεώνει την έκταση των εργασιών.

Η ολοκλήρωση του ναού του Δία οφείλεται στον φιλέλληνα αυτοκράτορα Αδριανό (117-138 μ.Χ.). Η απόφαση ελήφθη κατά τη διάρκεια του πρώτου ταξιδιού του στην Αθήνα, το 124/5 μ.Χ. Στο τρίτο του ταξίδι το 131/2 μ.Χ. ο ναός είχε αποπερατωθεί και η καθιέρωσή του τελέστηκε από τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Στον σηκό τοποθετήθηκε το κολοσσικό χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία.

Ο Αδριανός, που θεωρούσε πως το *genius* του εκπορευόταν εκ Διός, τιμήθηκε με τον τίτλο «Ολύμπιος».¹⁵ Στον σηκό μάλιστα υπήρχε και το δικό του άγαλμα, αφού λατρευόταν ως σύμβωμος του Δία.

Το ιερό του Δία οριοθετήθηκε από περίβολο, έτσι ώστε ο ναός να βρίσκεται στο κέντρο του ορθογώνιου χώρου. Με την κατασκευή του περιβόλου άλλαξε η φυσιογνωμία του χώρου, καθώς οι εργασίες επιχωμάτωσαν, ιδίως στο νότιο τμήμα του, μετέτρεψαν τον χαμηλό λόφο σε ισόπεδο ιερό.¹⁶

Ο Πausανίας, που επισκέφθηκε το ιερό 15 χρόνια μετά την ολοκλήρωση του ναού, περιγράφει εντός του περιβόλου πλήθος αγαλμάτων του Αδριανού. Αυτά είχαν ανατεθεί από τις πόλεις του Πανελληνίου, ενός συνασπισμού που ίδρυσε ο Αδριανός το 131 μ.Χ. με κέντρο την Αθήνα. Η σύνδεσή του με τη λατρεία του Ολύμπιου Δία στόχευε στην πολιτική ενοποίηση όλου του ελληνικού κόσμου υπό τον αυτοκράτορα, που λατρευόταν επίσης ως Ολύμπιος και Πανελλήνιος στον ναό που ο ίδιος έφερε εις πέρας 660 χρόνια μετά την θεμελίωσή του.

Όπως μας γνωρίζει ο Αδριανός, από την γραφίδα της Γιουρσενάρ, ο μεγαλειώδης ναός έγινε σύμβολο της αναγεννημένης, από τον ίδιο, Ελλάδας.

Η Αψίδα του Αδριανού

Την εποχή των εγκαινίων του ναού, το 131/2 μ.Χ., ανεγέρθηκε κοντά στη βορειοδυτική γωνία του περιβόλου πιθανότατα από τους Αθηναίους η αψίδα προς τιμήν του «κτίστη» Αδριανού. Το σχέδιο απομακρύνεται από τις τυπικές ογκώδεις ρωμαϊκές αψίδες υιοθετώντας το χαρακτηριστικό αττικό. Αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητα των κιονοκράνων του ορόφου με τα κιονόκρανα του παρακείμενου ναού του Ολυμπίου Διός. Στο ισόγειο οι κορινθιακοί κίονες, αν και δεν σώζονται, μπορούν να αποκατασταθούν με όμοια κιονόκρανα και αναλογίες που πλησιάζουν τις αντίστοιχες των κίωνων του ναού.¹⁷

Ο ιδιόρρυθμος προσανατολισμός της αψίδας προς τον περίβολο καθορίστηκε, σύμφωνα με τον Τραυλό, από προϋπάρχοντα δρόμο που οδηγούσε σε πύλη του παλαιού θεμιστόκλειου τείχους. Σε κάθε όψη της χαράχθηκαν επιγραφές (*IGII² 5185*) που υποδεικνύουν τη διάκριση της Αθήνας στην παλαιά πόλη του Θησέα και στη νέα πόλη του Αδριανού, εξισώνοντας τον αυτοκράτορα με τον μυθικό ιδρυτή της πόλης.

3. Κατά τον Cecconi η ημικυκλική εξέδρα στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου ήταν πολύ πιθανόν προορισμένη να στεγάζει κάποιο άγαλμα.³⁰ Η αξονική σχέση μεταξύ της θόλου του Λυσικράτους (με το άγαλμα του Διονύσου) και της αφίδας του Αδριανού επαναλαμβανόταν κατά τρόπο συμμετρικό ανατολικά της αφίδας, με την ημικυκλική εξέδρα (φωτορεαλιστική αναπαράσταση Δ. Τσαλκάνης).

4. Το πρόπυλο στον περίβολο του Ολυμπείου³¹ (φωτορεαλιστική αναπαράσταση Δ. Τσαλκάνης).

Παυσανίας, Αττικά, 18.6

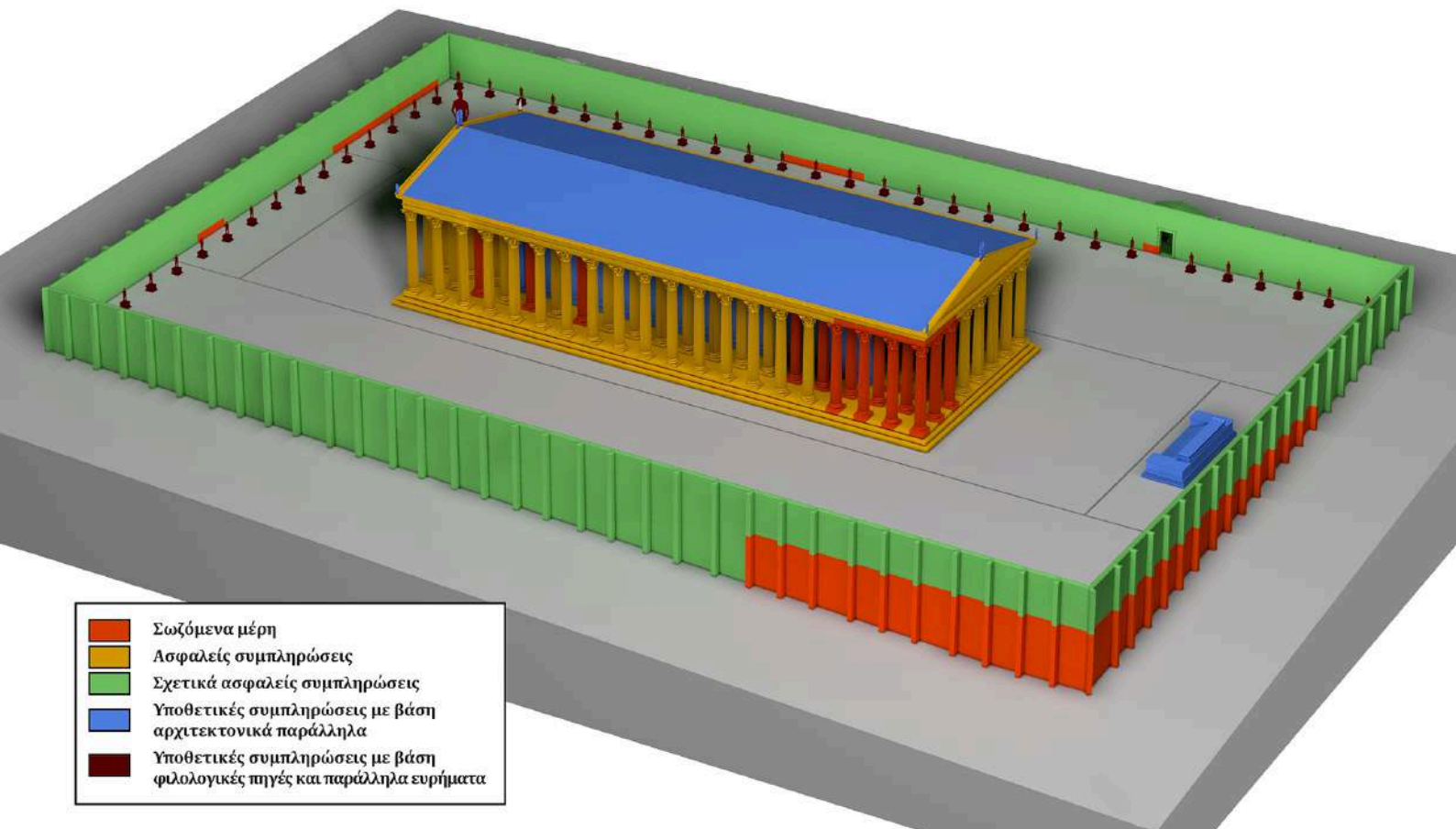
Ἄδριανὸς ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς τὸν τε ναὸν ἀνέθηκε καὶ τὸ ἄγαλμα θεᾶς ἄξιον, οὗ μεγέθει μὲν, ὅτι μὴ Ῥοδίους καὶ Ῥωμαίους εἰσὶν οἱ κολοσσοί, τὰ λοιπὰ ἀγάλματα ὁμοίως ἀπολείπεται, πεποιήται δὲ ἔκ τε ἐλέφαντος καὶ χρυσοῦ καὶ ἔχει τέχνης εὖ πρὸς τὸ μέγεθος ὀρώσιν (εικ. 13). πρὶν δὲ ἔς τὸ ἱερόν ἰέναι τοῦ Διὸς τοῦ Ὀλυμπίου, ἐνταῦθα εἰκόνες Ἀδριανοῦ δύο μὲν εἰσι Θασίου λίθου, δύο δὲ Αἰγυπτίου (εικ. 4, 6). χαλκαὶ δὲ ἐστᾶσι (εἰκόνες) πρὸ τῶν κίωνων ἄς Ἀθηναῖοι καλοῦσιν ἀποίκους πόλεις. ὁ μὲν δὴ πᾶς περίβολος σταδίων μάλιστα τεσσάρων ἐστίν, ἀνδριάντων δὲ πλήρης (εικ. 1, 9) ἀπὸ γὰρ πόλεως ἐκάστης εἰκὼν Ἀδριανοῦ βασιλέως ἀνάκειται, καὶ σφᾶς ὑπερεβάλλοντο Ἀθηναῖοι τὸν κολοσσὸν ἀναθέντες ὄπισθε τοῦ ναοῦ θεᾶς ἄξιον (εικ. 1, 9). κεῖται δὲ ἐπὶ κίονος Ἰσοκράτους ἀνδριάς, ... κεῖνται δὲ καὶ λίθου Φρυγίου Πέρσαι χαλκοῦν τρίποδα ἀνέχοντες, θεᾶς ἄξιοι καὶ αὐτοὶ καὶ ὁ τρίπους (εικ. 9). τοῦ δὲ Ὀλυμπίου Διὸς Δευκαλίωνα οἰκοδομήσαι λέγουσι τὸ ἀρχαῖον ἱερόν, σημεῖον ἀποφαίνοντες ὡς Δευκαλίων Ἀθήνησιν ᾤκησε τάφον τοῦ ναοῦ τοῦ νῦν οὐ πολὺ ἀφεστηκότα.

Η Αναπαράσταση

Στην παρούσα δημοσίευση αναπαρίσταται ο περίβολος της Αδριάνειας φάσης με διαστάσεις 205,85 x 128,72 μ., καθώς και τα στοιχεία που τον συγκροτούν. Οι αντηρίδες και οι κυφώσεις στην εξωτερική επιφάνεια του περιβόλου είναι χαρακτηριστικές των κτηρίων της Αδριάνειας περιόδου στην Αθήνα (Βιβλιοθήκη, «Πάνθεον»). Το μικρό πρόπυλο στη θέση μιας καταρρηγμένης πύλης στο Θεμιστόκλειο τείχος άγει κατά τον ελληνικό τρόπο στη θυσιαστική ζώνη μεταξύ βωμού και ναού. Αν και η έρευνα δεν έχει αποσαφηνίσει κατά πόσον υπήρχε βωμός στο ιερό οι δορυφορικές φωτογραφίες αποκαλύπτουν κενό στην πλακόστρωση, ανατολικά και αξονικά προς τον ναό, που προδίδει τη θέση και το μέγεθος μεγάλου βωμού (εικ. 2).¹⁸ Φαίνεται ακόμα, ότι μόνον η περιοχή του ιερού που ορίζεται από τους αποστραγγιστικούς αγωγούς πέριξ του ναού ήταν στρωμένη με μαρμάρινες πλάκες. Σύμφωνα με τον Willers η τοποθέτηση του ναού

ακριβώς στο κέντρο της πλατείας δεν συνάδει με ύπαρξη βωμού, όμως κατά τον τρόπο αυτό δημιουργείται στα ανατολικά πλατεία του βωμού και δυτικά συμμετρική πλατεία για τον κολοσσό των Αθηναίων. Επίσης κατά τον Willers, περίβολος τέτοιας σημασίας χωρίς εσωτερική στοά θα ήταν αδιανόητος στην αυτοκρατορική περίοδο.¹⁹ Πράγματι, ο Βερσάκης το 1907 αποκάλυψε στη βόρεια πλευρά θεμέλια 13 αυτοτελών κίωνων που θα έστεκαν πλησίον της εσωτερικής παρειάς του περιβόλου, φαίνεται όμως ότι η κιονοστοιχία αυτή δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.²⁰ Όπως μας πληροφορεί ο Πausanias, στο εσωτερικό της πλατείας και «πρό των κίωνων» είχαν ανατεθεί από τις ελληνικές «αποίκους» πόλεις χάλκινοι ανδριάντες του Αδριανού, μεταξύ των οποίων και ένας κολοσσός από τους Αθηναίους. Η άποψη που έχει επικρατήσει είναι αυτή του Wachsmuth, με πολλούς ανδριάντες κατά μήκος του περιβόλου (εικ. 5). Ο Krueger, αντίθετα, τοποθετεί τα αγάλματα κοντά στο ναό και σε

5. Τα σωζόμενα και τα αποκατεστημένα μέρη στο Ολυμπείο της Αθήνας (Δ. Τσαλκάνης).

αντιστοιχία με τους κίονες του τελευταίου (εικ. 1, 9).²¹ Με τη ματαίωση της ανέγερσης της περιμετρικής κιονοστοιχίας, αυτοί θα αποτελούσαν τους μοναδικούς κίονες της πλατείας. Στην περίπτωση αυτή ο αριθμός των ανδριάντων δεν θα ξεπερνούσε τους 55.²² Στην ψηφιακή αναπαράσταση παρουσιάζονται και οι δύο υποθέσεις σχετικά με τη θέση τους. Περισσότεροι ανδριάντες θα έστεκαν στο εσωτερικό του περιβόλου («άνδριάντων δέ πλήρης»).

Ο σκοπός της παρούσας τριδιάστατης ψηφιακής περιήγησης στο Ολυμπείο, είναι να παρου-

σιάσει μία διδακτική αναπαράσταση του ιερού του Ολυμπείου Διός και της αφίδας του Αδριανού σε συνάρτηση με τον ευρύτερο χώρο του περιβόλου και να αναδείξει τη σχέση των δύο μνημείων. Με την πρόοδο της έρευνας και της τεχνολογίας οι συνθήκες είναι πλέον ώριμες για την παρουσίαση του χώρου κατά τρόπο ώστε οι εικόνες να είναι αισθητικά άρτιες και ακριβείς ως προς τα στοιχεία που παρουσιάζουν. Η αναπαράσταση της αρχιτεκτονικής, που δεν αποσκοπεί στην επίλυση όλων των ζητημάτων, βασίζεται σε δημοσιευμένες μελέτες και τεκμηρίωση των κατασκευών. Στόχος είναι

6. Ο Πausanias περιγράφει δύο αγάλματα του Αδριανού από αιγυπτιακό μάρμαρο και δύο αγάλματα από θάσιο μάρμαρο πριν από την είσοδο στο ιερό. Τα αιγυπτιακά μάρμαρα έχουν ερυθρές ή ρόδινες αποχρώσεις (φωτορεαλιστική αναπαράσταση Δ. Τσαλκάνης).

η οπτικοποίηση των υπάρχουσών υποθέσεων. Τα προπλάσματα εκπονήθηκαν σε Sketchup και ακολούθησε επεξεργασία των σκηνών στο Cinema 4D.

Η χρήση του φωτορεαλισμού και της τριδιάστατης τεχνολογίας, πέρα από ένα αποτέλεσμα ιδιαίτερα ευανάγνωστο για εξειδικευμένους και μη αποδέκτες, προσφέρει -μέσω των τριδιάστατων μεμονωμένων αρχιτεκτονικών μελών- και τη δυνατότητα πολλών πειραματισμών και συγκρίσεων πάνω σε ζητήματα κατασκευαστικά αλλά και αισθητικά.²³

Η ιδιαιτερότητα των τριδιάστατων μοντέλων να μπορούν να παράγουν δυναμικά άπειρες οπτικές γωνίες θέασης, παρότι είναι άπαξ δημιουργημένα,²⁴ βοηθά στη γρήγορη επίλυση σχεδιαστικών ζητημάτων σε τρεις διαστάσεις.²⁵ Επίσης, η ευκολία με την οποία σχεδιάζονται πλέον τα μοντέλα, επιτρέπει τη συμπλήρωση των μνημείων με τα γνωστά ή μη, απολεσθέντα μέλη τους, σε αντιστοιχία θα μπορούσε να πει κανείς με μία εξιδανικευμένη μη καταστροφική-επεμβατική και πλήρως αναστρέψιμη φυσική αναστήλωση, η οποία όμως στην πραγματικότητα θα ήταν εντελώς αδύνατη αλλά και σε καμία περίπτωση αποδεκτή.²⁶

Πρέπει να σημειωθεί πως η τριδιάστατη φωτορεαλιστική απεικόνιση δεν υποκαθιστά σε καμία περίπτωση τα παραδοσιακά εργαλεία της αρχιτεκτονικής επιστήμης, στα οποία βασίζεται. Αποτελεί όμως σήμερα ένα πολύ ισχυρό οπτικό εργαλείο για την αδιαμεσολάβητη από αρχιτεκτονικές-σχεδιαστικές γνώσεις κατανόηση ενός μνημείου από το ευρύ κοινό και την τοποθέτησή του στον τριδιάστατο πραγματικό χώρο ώστε να γίνει αντιληπτό ως όγκος. Γι' αυτόν τον λόγο, στο παρόν άρθρο επιλέχθηκαν οπτικές γωνίες που να αντιστοιχούν στον υποκειμενικό ορίζοντα του αρχαίου επισκέπτη. Άλλωστε τα μνημεία σχεδιάζονταν κυρίως για να είναι ορατά από το ανθρώπινο ύψος. Η προσφερόμενη άποψη από ψηλά (εικ. 1) είναι εποπτική και περισσότερο χρήσιμη για ανάλυση καθώς, εξ αιτίας της απόστασης, μετριάζεται η βράχυνση που προκαλούν οι έντονες προοπτικές φυγές.

Η ψηφιακή απεικόνιση του ιερού του Ολυμπίου αποκατέστησε πλήρως την αρχιτεκτονική στο σύνολό της, αλλά και τα υπόλοιπα στοιχεία του περιβάλλοντος και των αναθημάτων. Ο λόγος για τον οποίο έγινε αυτό, ήταν για να παρουσιαστεί μία ολοκληρωμένη αναπαράσταση για διδακτικούς λόγους, καθώς έτσι μπορούμε με σχετική ασφάλεια να αντιληφθούμε τη μορφή που είχε το ιερό τον 2ο αι. μ.Χ. και να προσομοιώσουμε την εμπειρία του αρχαίου επισκέπτη. Σε αυτό βέβαια συμβάλλουν οι

αναφορές στο ιερό από αρχαίους συγγραφείς και ιδιαίτερα αυτή του Παιουσανία. Ταυτοχρόνως, παρόλο που ο χώρος δεν έχει ανασκαφεί στο σύνολό του, όπως αναφέρει και ο Willers, μπορούμε να είμαστε αρκετά βέβαιοι πως δεν έχει απομείνει τίποτα περισσότερο να ανασκάψουμε από την αδριάνεια φάση του ιερού, την οποία παρουσιάζουμε εδώ. Αντιθέτως, η προσπάθεια αναπαράστασης του αρχαϊκού Πεισιστράτειου Ολυμπίου θα ακολουθούσε εντελώς διαφορετική μεθοδολογία και θα εμπειρείχε μεγαλύτερο βαθμό ανακρίβειας (βλ. πιο πάνω).

Συνεπώς, η παρούσα ψηφιακή αποκατάσταση ακολουθεί μεθοδολογία σύμφωνα με την οποία τα ψηφιακά «αναστηλωμένα» μέρη μπορούν να χωριστούν στις παρακάτω πέντε κατηγορίες:

1. Σωζόμενα μέρη

Ως υπόβαθρο όλου του μοντέλου χρησιμοποιήθηκαν τα σωζόμενα μέρη από τα οποία προέκυψαν οι μετρήσεις.

2. Ασφαλείς συμπληρώσεις

Ως ασφαλείς συμπληρώσεις νοούνται τα μη σωζόμενα μέλη των οποίων αντίστοιχα έχουν διασωθεί· για παράδειγμα: οι κίονες, τα επιστύλια και το κρηπίδωμα του ναού και οι κίονες του ορόφου της Αψίδας του Αδριανού.

3. Σχετικά ασφαλείς συμπληρώσεις με πιθανότητα μικρών αποκλίσεων

Συμπληρώσεις μελών και συνόλων που διατηρούνται αποσπασματικά χωρίς ακέραια αντίστοιχα, τα οποία αποκαταστάθηκαν με βάση αρχιτεκτονικούς τύπους· για παράδειγμα: πρόπυλο, ύψος περιβόλου, κίονες και βάθρα ισογείου Αψίδας Αδριανού.

4. Υποθετικές συμπληρώσεις με βάση αρχιτεκτονικά παράλληλα

Συμπληρώσεις για τις οποίες δεν έχουμε κανένα φυσικό κατάλοιπο, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε τη μορφή τους με βάση την ύπαρξη αντίστοιχων κατασκευών· για παράδειγμα: ημικυκλική εξέδρα, στέγη ναού, σηκός, και βωμός.

5. Υποθετικές συμπληρώσεις με βάση τις φιλολογικές πηγές και παράλληλα ευρήματα

Αυτά αφορούν κυρίως στα αγάλματα και τα αναθήματα στον χώρο για τα οποία έχουμε μεν την περιγραφή του Παιουσανία, αλλά σχεδόν μηδενικά κατάλοιπα. Η θέση και η μορφή τους είναι υποθετική, αλλά προσδίδουν καλλιτεχνική και διδακτική δυναμική στο σύνολο. Ένα αρχαίο ιερό δεν νοείται χωρίς τα λατρευτικά και αναθηματικά

7. Η περιοχή του Ιλισού και των Κήπων όπως θα φαίνονταν από ανατολικά. Από αριστερά προς δεξιά: ο ναός της Αρτέμιδας Αγροτέρας, ο ναός του Κρόνου και της Ρέας, του Απόλλωνα Δελφίνιου, ο Παρθενώνας, ο ναός του Ολυμπίου Διός και το Πάνθεον (φωτορεαλιστική αναπαράσταση Δ. Τσαλκάνης).

γλυπτά, τα οποία αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του, ασχέτως αν σώζονται στις μέρες μας ή όχι. Η κατοίκηση του δημόσιου χώρου από πληθώρα αγαλμάτων γίνεται φαινόμενο της αστικής εικόνας στη ρωμαϊκή περίοδο, πράγμα για το οποίο ο Πλίνιος εφιστά την προσοχή.²⁷ Μάλιστα, φαίνεται ότι από τον διάλογο αρχιτεκτονικής και αγαλμάτων, η πρώτη μεταβάλλεται σε υπόβαθρο ανάδειξης των δεύτερων και έτσι όποιες ανησυχίες για την πιστότητα των αγαλματικών τύπων έρχονται σε δεύτερη μοίρα. Οι Πέρσες από φρύγιο μάρμαρο, που κρατούν τον τρίποδα, καθώς και ο κίονας του Ισοκράτη αποκαταστάθηκαν, παραδείγματος χάριν, στις μεγάλες βάσεις αμέσως δυτικά του προπύλου (εικ. 9).²⁸ Ο κολοσσός που αναφέρει ο Πausanias όπισθεν του ναού τοποθετείται γενικά δυτικά και αξονικά ως προς τον τελευταίο (Βερσάκης, Anelli). Ο Ρουσόπουλος είχε καταγράψει θεμελίωση με πλάτος 2,30 μ., που πιθανώς αποτελούσε μέρος μόνον του βάθρου του κολοσσού, στην περιοχή βορειοδυτικά του ναού (εικ. 1, 9).²⁹

Οι τριδιάστατες σαρώσεις αγαλμάτων, που είναι διαθέσιμες μόλις την τελευταία διετία, κατέστησαν δυνατή την παρουσίασή τους στις φωτορεαλιστικές

σκηές του Ολυμπείου. Η αναπαράσταση της Αψίδας παρουσίασε μικρότερους προβληματισμούς, καθώς το μνημείο σώζεται σε πληρέστερη μορφή. Η *μοντελοποίηση* της Αψίδας προσέφερε μεγάλη ευκολία για πειραματισμούς, ιδιαίτερα στο ζήτημα της αποκατάστασης των κίωνων (βλ. πιο πάνω και σημείωση 17). Οι παλαιότερες φωτογραφίες είναι πιο αξιόπιστες καθώς τα γράμματα της επιγραφής δεν είχαν ζημιωθεί από την αιθάλη. Στην ασπρόμαυρη όψη της αψίδας από τους Stuart και Revett το σκούρο χρώμα στο θωράκιο του ορόφου έχει ερμηνευτεί ως προσπάθεια απόδοσης υμήπτειου μαρμάρου, κάτι που δείχνεται στη δίχρωμία της εικόνας 14. Η ψηφιακή τεχνολογία αξιοποιήθηκε εδώ για την παραγωγή δίχρωμων όψεων με το ορθό μέγεθος των κίωνων και με την κατάλληλη φωτοσκίαση, στο πνεύμα των λιθογραφικών παρουσιάσεων των Stuart και Revett (1762, εικ. 14 και 15). Έγινε έτσι δυνατή η επιστροφή στην αισθητική των Πρωτοπόρων του Νεοκλασικισμού. Αυτή έχει παραγάγει εικόνες που συνυπάρχουν με τα αρχαία μνημεία, ως αντάξιες εκδοχές των τελευταίων.

8. Σε αυτήν τη στεγασμένη εκδοχή της εξέδρας παρουσιάζεται, παραδείγματος χάριν, ένα άγαλμα. Οι κίονες στέκουν απευθείας στον στυλοβάτη, όπως συμβαίνει σε όλους τους μονόπτερους ναούς της Ρωμαϊκής Αθήνας (φωτορεαλιστική αναπαράσταση Δ. Τσαλκάνης).

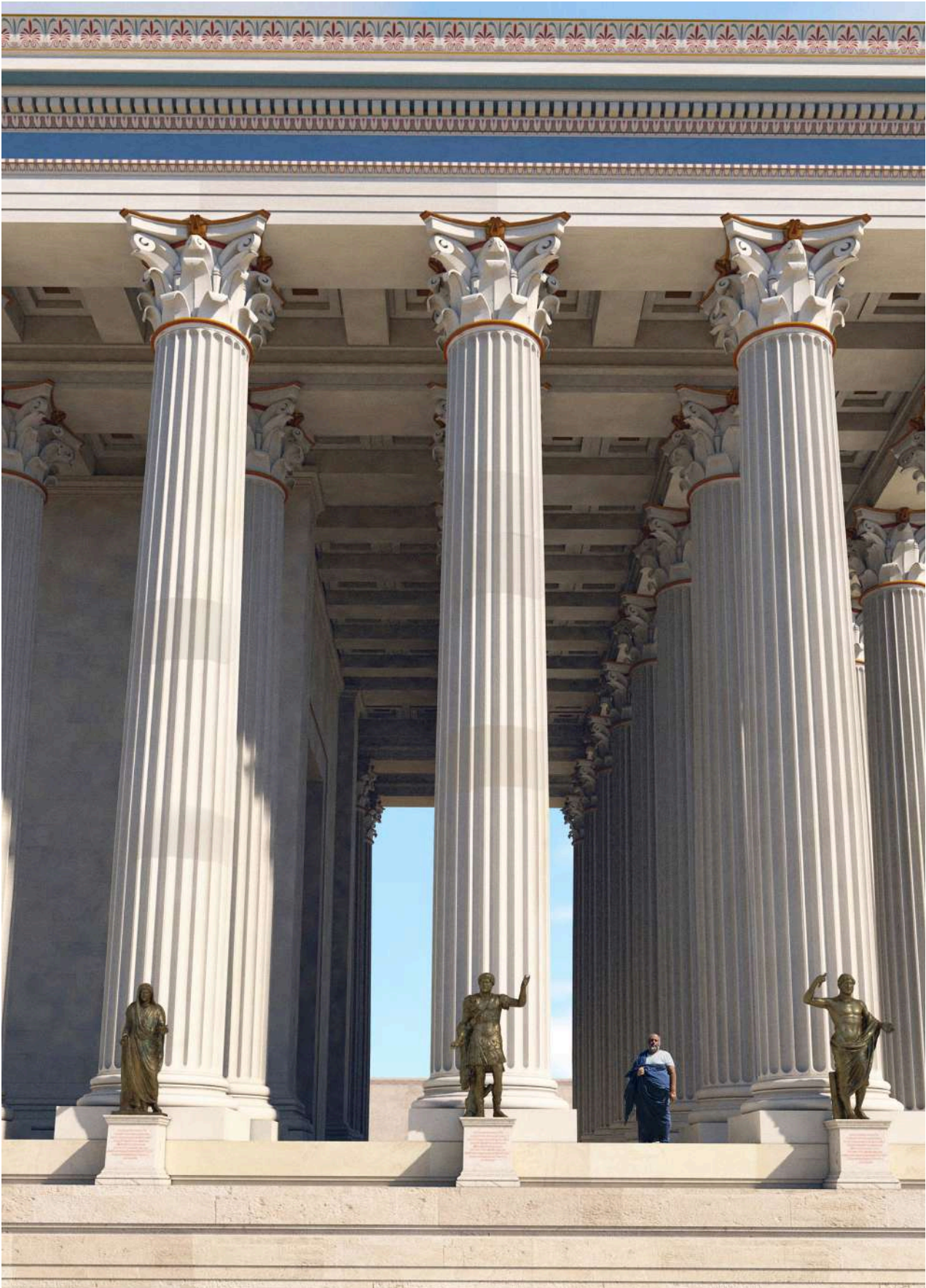
9. Ο Πausανίας αναφέρεται σε κίονα μέσα στο ιερό, στον οποίο έστεκε ανδριάντας του Ισοκράτη, ενώ εντυπωσιασμένος περιγράφει τον μεγάλο χάλκινο τρίποδα, τον οποίο κρατούσαν Πέρσες από φρύγιο μάρμαρο (φωτορεαλιστική αναπαράσταση Δ. Τσαλκάνης).

10. Άποψη του ναού από νοτιοανατολικά³² (φωτορεαλιστική αναπαράσταση Δ. Τσαλκάνης).

11. Άποψη του ναού από την περιοχή του βωμού³³ (φωτορεαλιστική αναπαράσταση Δ. Τσαλκάνης).

12. Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, οι ανδριάντες του Αδριανού θα έστεκαν εμπρός από τους κίονες της περιστασης, επάνω στην κρηπίδα του ναού (φωτορεαλιστική αναπαράσταση Δ. Τσαλκάνης).

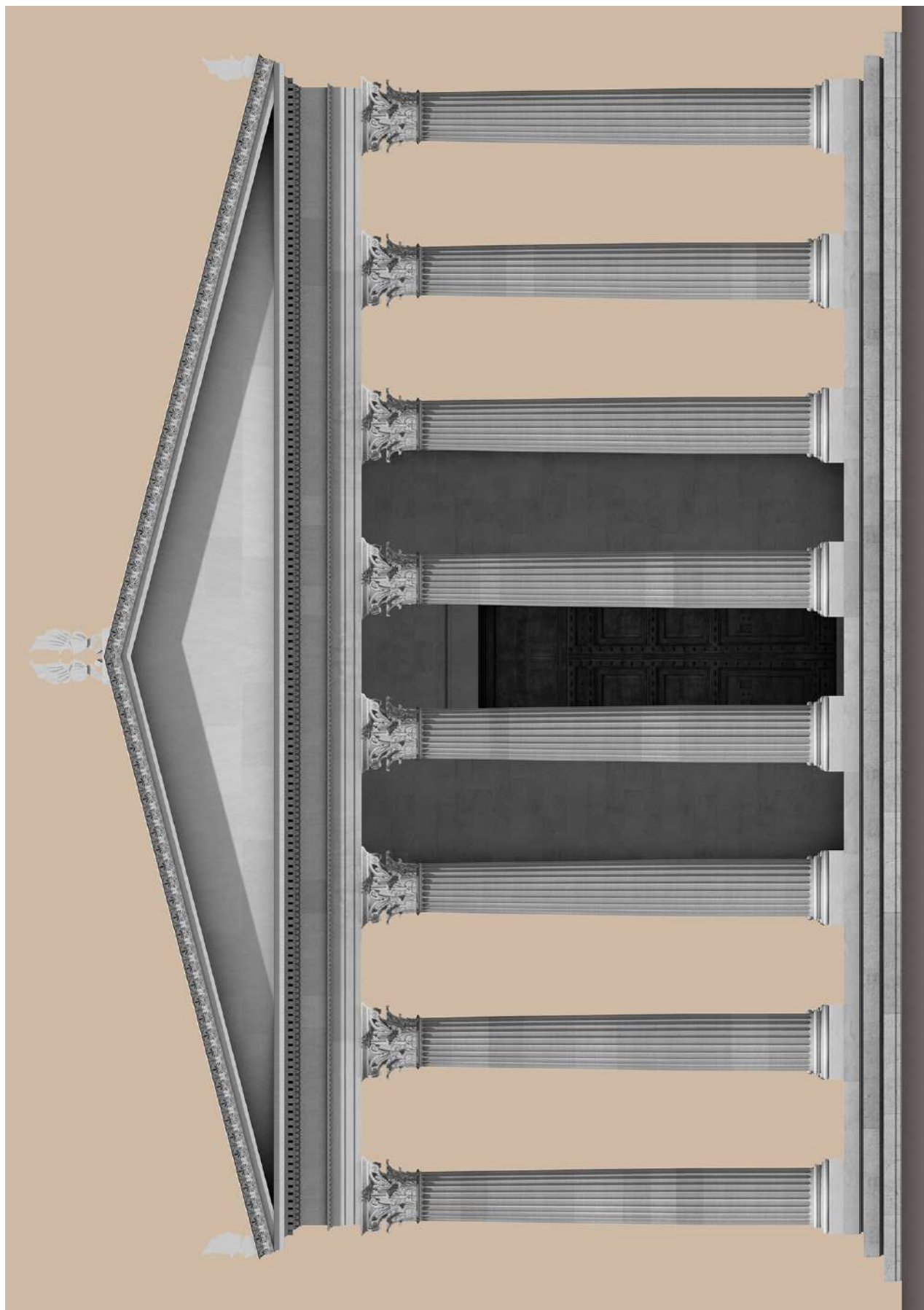

13. Η εσωτερική διώροφη κορινθιακή κιονοστοιχία με τις ψηλές αναλογίες επέτρεψε τη στέγαση κολοσσικού χρυσελεφάντινου αγάλματος μεγαλύτερου από εκείνο του Διός στην Ολυμπία, ένα από τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου (αναπαράσταση Δ. Τσαλκάνης).

14. Η ανατολική όψη της αψίδας του Αδριανού με το ορθό ύψος των βάθρων και των κίονων και το θωράκιο από υμήττειο μάρμαρο στον όροφο (Δ. Τσαλκάνης και Χ. Κανελλόπουλος).

15. Η πρόσοψη του ναού του Ολυμπίου Διός (Δ. Τσαλκάνης και Χ. Κανελλόπουλος).

Βιβλιογραφία

- Anelli D., «The Temple of Zeus», στο Lagogianni-Georgakarakos M.–Papi E. (επιμ.), *HADRIANVS-ΑΔΡΙΑΝΟΣ. Ο Αδριανός, η Αθήνα και τα Γυμνάσια - Adriano, Atene e i Ginnasi - Hadrian, Athens and the Gymnasia*, Athens: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Ιταλική αρχαιολογική σχολή Αθηνών, 2018, σ. 122-125.
- Benjamin A. S., «The Altars of Hadrian in Athens and Hadrian's Panhellenic Program», *Hesperia* 32.1 (1963), σ. 57-86.
- Berk F.M., «Phrygian Marble in Rome», *International Journal of Social and Educational Sciences* 4 (2017), σ. 194-208.
- Brombin E., «L'Arco di Adriano», στο Lagogianni-Georgakarakos M.–Papi E. (επιμ.), *HADRIANVS-ΑΔΡΙΑΝΟΣ. Ο Αδριανός, η Αθήνα και τα Γυμνάσια - Adriano, Atene e i Ginnasi - Hadrian, Athens and the Gymnasia*, Athens: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Ιταλική αρχαιολογική σχολή Αθηνών, 2018, σ. 118-120.
- Burrell B., *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*, Leiden: Brill, 2004.
- Ceccconi N., «Il basamento presso l'angolo nord ovest dell' Olympieion di Atene», *Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene* 95 (2017), σ. 361-369.
- Doxiadis C.A., *Architectural Space in Ancient Greece*, Cambridge: The MIT Press, 1977.
- Fuchs M., «Das Hadrianische Bogentor und >Neuathen<», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 131-32 (2016-2017), σ. 297-322.
- Gruben, G., *Die Heiligtümer und Tempel der Griechen*, München: Hirmer, 2001.
- Kanellopoulos C., «The 'Pantheon' in Athens. Recent Discoveries», *Athens University Review of Archaeology* 2 (2019), σ. 173-190.
- Κουμανούδης Σ., «Ολυμπίον, έκθεσις», *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1885, σ. 8-24.
- Korres M., «Ολυμπίον», *Ανθέμιον* 5 (1999), σ. 27-29.
- Lagogianni-Georgakarakos M. & Papi E. (eds.), *HADRIANVS-ΑΔΡΙΑΝΟΣ. Ο Αδριανός, η Αθήνα και τα Γυμνάσια - Adriano, Atene e i Ginnasi - Hadrian, Athens and the Gymnasia*. Athens: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Ιταλική αρχαιολογική σχολή Αθηνών, 2018.
- Le Roy M., *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce*, Paris: Guerin & Delatour, 1758.
- Lipps J. «Statuen kniefälliger Orientalen aus Rom und ein Dreifuß im Olympieion von Athen», *Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts römische Abteilung* 122, 2016, σ. 203-252.
- Λίτσα Μ., *Το «προς νότον μάλιστα τετραμμένον» τμήμα των Αθηνών: συμβολή στη μελέτη της τοπογραφίας της ΝΑ του Ολυμπίου και παρά τον Ιλισσό περιοχής*, Διδ. Διατριβή, ΕΚΠΑ 2017.
- Παπαχατζής Ν., *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Αττικά, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004.
- Penrose F.C., *An Investigation of the Principles of Athenian Architecture*, London: Macmillan, 1888.
- Ρουσόπουλος Α., «Ο περίβολος του Αθήνησι Ολυμπίου», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1862, σ. 26-35.
- Ryan G., «Building Order: Unified Cityscapes and Elite Collaboration in Roman Asia Minor», *Classical Antiquity* 37.1 (2018), σ. 151-185.
- Stuart J. και Revett N., *The Antiquities of Athens*, τόμ.ΙΙΙ, London: Haberkorn, 1762.
- Tölle-Kastenbein R., *Das Olympieion in Athen*, Köln: Böhlau, 1994.
- Travlos J., *A Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London: Praeger, 1971.
- Welter G., 1922, «Das Olympieion in Athen», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 47, σ. 61-71.
- Welter G., 1923, «Das Olympieion in Athen, 2», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 48, σ. 182-189.
- Βερσάκης Φ., *Ὁ περίβολος τοῦ Ὀλυμπίου ἐπὶ Ἀδριανοῦ*, Αθήνα: Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1910.
- Willers D., *Hadrians panhellenisches Programm*, Basel: Vereinigung der Freunde Antiker Kunst, 1990.

ABSTRACT

Virtual tour at the site of Olympian Zeus in Athens They laid this temple to Zeus... as if it were another Olympus

Dimitrios Tsalkanis

Department of Fine Arts and Art Sciences
University of Ioannina

MSc in Postproduction with Visual Effects Theatre
Film and Television Department, University of York

Chrysanthos Kanellopoulos

Assistant Professor
Faculty of History and Archaeology
National and Kapodistrian
University of Athens

Lina Tsatsaroni

Faculty of History and Archaeology
Kapodistrian University of Athens

Themes in Archaeology Magazine 2019, 3(2): 174 - 193

The site of Olympieion in Athens is one of the most significant historical landmarks in the modern cityscape. However, the preserved ruins of the whole sanctuary hardly allow modern observers to perceive its original form. Nowadays, digital applications provide three-dimensional visualization, which offers a complete reconstruction of the site without any physical intervention. The purpose of this paper is not merely a virtual reconstruction of Olympieion, when the sanctuary took its final layout in the age of Hadrian. A brief overview of its historical background, containing all building phases, is essential for a complete presentation of the site. Last but not least, morphological and topographical issues are reconsidered, while possible/effective solutions are suggested within the methodological framework of 3D reconstruction.

Key words: Olympieion, Roman Athens, Hadrian, digital representation, 3d reconstruction, Hadrian's Arch, Corinthian temple

Σημειώσεις

1. Παλατινή Ανθολογία 9.702.
2. Gruben 2001, σ. 259.
3. Ευχαριστούμε για τη συνδρομή τους τους καθηγητές ιστορίας και αρχαιολογίας στο ΕΚΠΑ Β. Καραμανωλάκη, Γ. Πάλλη και Σ. Κατάκη και τον Α. Κεραμάρη για την δημιουργία της ρωμαϊκής τογας. Τα τριδιάστατα μοντέλα των αγαλμάτων προέρχονται από σαρώσεις των N.Siddle, M. Brennan, C. Levett and The Mougins Museum και ScanTheWorld).
4. Ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας στο ιερό ξεκίνησαν από το 1861 και έφθασαν με διακοπές έως το 1902. Οι εργασίες τους επικεντρώθηκαν στον περίβολο με σκοπό την ανακατασκευή του και ιδίως στο βόρειο σκέλος του, όπου αποκαλύφθηκε το πρότυπο και το ημικυκλικό πρόσκτισμα κοντά στην αψίδα. Ανασκαφικές τομές στον ίδιο τον ναό έγιναν από τον F. Penrose (1883-1886) και από τον G. Welter (1921, 1922). Οι ανασκαφικές εργασίες περιγράφονται από τον Willers (1990, σ. 26-30, εικ. 9-10), με δύο διαφωτιστικά σχέδια του ναού και του ιερού συνολικά με τα διερευνημένα σημεία.
5. Αυτή η χαρακτηριστική φράση χρησιμοποιήθηκε από τον Φλόστρατο στο έργο του *Βίοι Σοφιστών* (L.25,6) για την οικοδόμηση του Ολυμπίου, καθώς ο ναός αποπερατώθηκε μετά από 660 χρόνια από τον αυτοκράτορα Αδριανό.
6. Η λατρευτική αυτή πρακτική παραδίδεται από τον Πausανία (l.18.7), που επισκέφθηκε την Αθήνα γύρω στο 145 μ.Χ.
7. Ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά* 5.9.4) αναφέρεται στην οικοδόμηση του Ολυμπίου από τους Πεισιστράτιδες, ενώ ο Βητρούβιος (VII, praef. 15) αποδίδει τον ναό στον ίδιο τον Πεισιστράτο. Με τη χρονολόγηση των θεμελίων μετά το 530 π.Χ., ο Welter κατέληξε στη γενικά αποδεκτή υπόθεση ότι ο ναός οικοδομήθηκε πράγματι από τον συνονόματο εγγονό του Πεισιστράτου, που είχε διατελέσει επώνυμος άρχων στην Αθήνα.
8. Η Tölle-Kastenbein (1994, plan 4) αποκαθιστά τον πεισιστράτειο ναό ως δωρικό δίπτερο. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Κορρέ, δεδομένου ότι δεν υπάρχει κανένα παράδειγμα δίπτερου ναού σε δωρικό ρυθμό, ο ναός θα ήταν πιο εύλογο να είχε σχεδιαστεί ως ψευδοδίπτερος.
9. Ο Κορρές 1999 διαπιστώνει την ύπαρξη μίας επιπλέον οικοδομικής φάσης που δεν μαρτυρείται από τους αρχαίους συγγραφείς. Υπό το πρίσμα αυτής της αποκάλυψης είναι φανερό ότι η γνωστή αναφορά του περιηγητή Ηρακλείδη του Κρητικού (3ος αι. π.Χ.) στο Ολυμπείο (*Περι πῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι πόλεων*, l.1) δεν αναφέρεται στον πεισιστράτειο αλλά στον κλασικό μαρμαρίνο ναό (*Ὀλύμπιον ἡμιτέλες μὲν κατάληξιν δ' ἔχον τὴν τῆς οἰκοδομίας ὑπογραφὴν, γενόμενον δ' ἂν βέλτιστον εἶπερ συνετελέσθη*).
10. Η διαφορά ύψους ανάμεσα στις βάσεις των εξωτερικών και των εσωτερικών κίωνων της περίπτωσης καταγράφεται συστηματικά από τους Stuart & Revett (1762 τ.3, πίν. 3) και έχει ληφθεί υπόψη στο ψηφιακό πρόπλασμα. Η Tölle-Kastenbein (1994, σχέδιο 35) παραλείπει την προφανή ένταση στους κορμούς των κίωνων.
11. Πριν από την αποκάλυψη της κλασικής φάσης του ναού, θεωρείτο ότι ο Κοσσάσιος είχε επινοήσει το σχέδιο του κορινθιακού δίπτερου ναού. Στην πραγματικότητα, ο Ρωμαίος αρχιτέκτονας δεν ευθύνεται για τον σχεδιασμό του πρώτου κορινθιακού ναού, αλλά για τη συνέχιση μόνο ενός σχεδίου που είχε ήδη αρχίσει να εφαρμόζεται στην υφιστάμενη κρηπίδα του 4ου αιώνα (Κορρές 1999, σ. 28), αν μάλιστα ληφθεί υπόψη και η μαρτυρία του Ηρακλείδη (βλ. σημ. 9).
12. Το στοιχείο αυτό προκύπτει από την εξέταση των κιονοκράνων και τη σύγκρισή τους με τα κιονόκρανα από τη Βιβλιοθήκη και την Αψίδα του Αδριανού (Welter 1923, σ. 183-4). Συγκεκριμένα, ομοιότητες με τα αδριάνεια κιονόκρανα παρουσιάζουν μόνο οι δύο δυτικότεροι σωζόμενοι κίονες του ναού, ενώ οι κίονες στο ΝΑ τμήμα διαθέτουν κιονόκρανα πρωμότερης μορφής, και επομένως αποδίδονται στην οικοδομική φάση επί Αντίοχου.
13. Η τεχνική δυσκολία να μεταφερθούν οι κολοσσοί κίονες της περίπτωσης αυξάνει τις πιθανότητες να μεταφέρθηκαν στη Ρώμη κάποιοι μικρότεροι κίονες από τον σηκό του ναού ή ακόμη και κιονόκρανα.
14. Πρόκειται για τον έβδομο από τη δυτική πλευρά κίονα. Σε σχέση με τους υπόλοιπους κίονες, μόνο αυτός διαθέτει κιονόκρανο, του οποίου η καταγραφή εμφανίζει στοιχεία που χρονολογούνται μεταξύ της Ελληνιστικής και της Αδριανείας φάσης (βλ. σημ. 11). Επομένως, ο εν λόγω κίονας αποδίδεται στην απόπειρα ολοκλήρωσης του ναού επί Αυγούστου, που μαρτυρείται από τον Σουητώνιο.
15. Στο Ολυμπείο και στην Αθήνα γενικά έχουν βρεθεί πολυάριθμοι ενεπίγραφοι βύμμοι και βάσεις αγαλμάτων προς τιμήν του Αδριανού, στον οποίο αποδίδεται όχι μόνο το επίθετο Ολύμπιος, αλλά και Πανελλήνιος σε συνδυασμό με τους χαρακτηρισμούς Σωτήρας και Κτίστης, βλ. αναλυτικά Benjamine 1963.
16. Willers 1999, σ. 37. Η κατωφέρεια του χώρου στο νότιο τμήμα του πιστοποιείται όχι μόνο από την αναλημματική λειτουργία του νότιου σκέλους του περιβόλου, αλλά και από τις περισσότερες στρώσεις θεμελίων που απαιτήθηκαν για τη νότια περίπτωση του ναού (Welter 1922, σ. 62).
17. Στη δημοσίευση των Stuart & Revett (1762 τόμ. 3, κεφ. 3, πίν. 1.4) τα βάρη αποκαθίστανται με υπερβολικά μεγάλο ύψος κατά τρόπο ώστε αυτά να αντιστοιχούν στη στάθμη των ορθοστατών, κάτι που δεν αποτελεί τον κανόνα. Καλό παράδειγμα αποτελούν τα σύγχρονα βάρη κίωνων στην πρόσοψη της Βιβλιοθήκης που είναι σημαντικά χαμηλότερα από τη στρώση των ορθοστατών. Ο Stucchi, ο Ward-Perkins, ο Willers (1990, σ. 73, 81) και ο Anelli (2018, σ. 119) επαναλαμβάνουν τα ψηλά βάρη κίωνων των Stuart & Revett (1762 τόμ. 3, κεφ. 3, πίν. 5). Ο Stuart πρέπει να αντιλήφθηκε -μετά τη δημοσίευση του βιβλίου του- ότι τα βάρη θα πρέπει να είχαν πιο χαμηλές, κυβικές, αναλογίες που θα είχαν ως αποτέλεσμα ψηλότερους κίονες, όταν ανέλαβε την οικοδόμηση ενός αντιγράφου της αψίδας στους κήπους του Shugborough Hall στο Staffordshire. Αυτό έχει ήδη επισημανθεί πρόσφατα από τον Κανελλόπουλο (2019, σ. 168, με σχετική βιβλιογραφία). Τα *κατά χώρων* στοιχεία, πράγματι, υποστηρίζουν αυτήν τη διαπίστωση. Η αναλυτική τεκμηρίωση στη διδακτορική διατριβή της Λ. Τσατσαρώνη με τίτλο «De imagine urbana: εικόνες και απόψεις της ρωμαϊκής Αθήνας».
18. Η πλέον πρόσφατη μελέτη (Λίτσα 2017, σ. 172 και 287) εξερευνά τη θέση του βυμίου στο υπαίθριο τζαμί νοτιοανατολικά του ναού, χωρίς να καταλήγει σε συμπεράσματα. Η ενδεικτική αποκατάσταση του ύψους του περιβόλου έως το αέτωμα του πρότυπου (εικ. 5, 6, 8) έχει ως αποτέλεσμα ο πρώτος να ορθώνεται εμπρός από τον βυμό. Όμως, κατά τον τρόπο αυτό ο βυμός αποξενώνεται από την ανατολή του ηλίου.
19. Willers 1990, σ. 37.
20. Η αποκατεστημένη κάτοψη από τον Anelli (2018, σ. 123) δείχνει την αρχική σύλληψη με ολοκληρωμένη την περιμετρική κιονοστοιχία.
21. Από την υπόθεση αυτή θα μπορούσε να προκύψει μία παραλλαγή της: οι βάσεις με τους ανδριάντες ενδεχομένως να ήταν τοποθετημένοι «πρω των κίωνων» του ναού, πάνω στις βαθμίδες της κρηπίδας, όπως στην εικόνα 12. Ανάλογη περίπτωση συναντάται στην Τεμεσσό της Μ.Ασίας, όπου τμητικά αγάλματα ήταν τοποθετημένα μπροστά από τους κίονες, με βάσεις προσαρμοσμένες πάνω στις βαθμίδες παρόδιων στούων (Ryan 2018, σ. 163-164, εικ. 6).
22. Υποτίθεται ότι οι «άποικοι πόλεις» αντιστοιχούν στις πόλεις του Πανελληνίου, ενός ευρέως, χαλαρού, συνασπισμού ελληνικών πόλεων που ίδρυσε ο Αδριανός με έδρα την Αθήνα. Σύμφωνα με τον Srawforth, ο αριθμός των πόλεων που συμμετείχαν στο Πανελλήνιο θα ήταν περιορισμένος (Buttill 2004, σ. 283). Οι δύο προτάσεις σχετικά με τη θέση των ανδριάντων βασίζονται στη φιλολογική ερμηνεία του διαταραγμένου αρχαίου κειμένου (Παπαχατζής 2004, σ. 274-275, 531 με σχετική βιβλιογραφία).
23. Σε αντίθεση με το γραμμικό σχέδιο και τις απαραίτητες συμβάσεις του, ο φωτορεαλισμός επιτρέπει την προσομοίωση συνθηκών πραγματικού φωτισμού.
24. Αντιθέτως, το παραδοσιακό αρχιτεκτονικό σχέδιο, αν και τεχνικά πιο σωστό, επιτρέπει πεπερασμένο κάθε φορά αριθμό απόψεων, όσες επιλέξει ο σχεδιαστής.
25. Φυσικά, στην αναπαράσταση που παραθέτουμε, απλουστεύσεις λόγω τεχνικών δυσκολιών υπάρχουν, όπως για παράδειγμα στη μορφή των κιονοκράνων όπου δεν αναδεικνύονται οι επιμέρους λεπτομέρειες και οι διαφορές στην μορφολογία.
26. βλ. Χάρτες Βενετίας, Αθήνας και Λονδίνου και τις Αρχές της Σεβίλλης (και συγκεκριμένα Αρχή Νο. 4). Με τις σύγχρονες οπτικές εφαρμογές, που προσφέρουν ολοκληρωμένες εικονικές ανακατασκευές των μνημείων, απαλλάσσεται σε έναν βαθμό η αναστήλωση από το χρέος της να συντάξει διδακτική εικόνα, και αυτή μπορεί να επικεντρωθεί στα ζητήματα συντήρησης.
27. Ο Κοσσάσιος μάλιστα (*Variae* 7, 13), αναφέρεται στα αγάλματα της Ρώμης ως πλήθος ίσο με αυτόν που δημιουργήθηκε από τη φύση.
28. Με βάση τα σωζόμενα γλυπτά από παρόμοια σύνθεση στη Ρώμη, ο Schneider κατόρθωσε να προτείνει την αναπαράσταση του συνόλου (Lipps 2016, σ. 201, εικ. 6). Το φρύγιο μάρμαρο, με τις ερυθρές φλεβώσεις, σε αγάλματα ηττηθέντων βαρβάρων θα απέδιδε την αιμοραγία τους (πιθανά από μαστίγωση). Την ίδια πρόθεση είχε και η χρήση φρύγιου μαρμάρου για απόδοση του βασανισμένου σώματος σε αγάλματα του σιληνού Μαρσού (Berk 2017, σ. 201).
29. Πράγματι, αυτή θα ήταν η βέλτιστη θέση του κολοσσού, καθώς σύμφωνα με τον Δοξιάδη κανένα μνημείο ελληνικού ιερού δεν πρέπει να αποκρύπτεται από άλλο μνημείο για τον εισερχόμενο στο ιερό.
30. Η επιμελής εργασία του Cecconi (2017) είναι εξόχως διαφωτιστική για την αρχιτεκτονική αυτής της παραγωγισμένης, ως πρόσφατα, ημικυκλικής αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Σύμφωνα με τον ίδιο η αρχιτεκτονική της θα πρέπει να έμοιαζε με εκείνη του πρότυπου. Το ευρύτερο άνοιγμα παρά τον άξονα επιτρέπει την ανεμπόδιστη θέαση ενός αγάλματος στον άξονα της κατασκευής. Οι εκθεθειμένοι τόρμοι συνδέονται στην ψηλότερα σωζόμενη στρώση προδίδουν ότι αυτή καλυπτόταν από στυλόβατη. Επίσης, στην εικ. 8 προστέθηκαν οι απαραίτητες παραστάδες τοίχου, ως μέρος ορθομαμύρωσης, ώστε να περιλαμβάνουν το επιστύλιο. Το ζήτημα χρήζει περισσότερης έρευνας.
31. Το ύψος των κίωνων προσδιορίζεται σε 9,5-9,6 φορές τη διάμετρο του κορμού, όπως ισχύει και σε άλλα ρωμαϊκά κτήρια της Αθήνας (Ωδείο και Βιβλιοθήκη του Αδριανού). Στη δημοσίευση του Τραυλού (1971, σ. 410, εικ. 530) υπάρχει *διαστασιοποιημένη* κάτοψη του πρότυπου, στην οποία τα μεταξόνια διαστήματα των κίωνων ποικίλλουν (κεντρικό 3,25 μ. και γωνιακά 2,81 μ.) αλλά στην ίδια κάτοψη οι κίονες διευθετούνται, εκ παραδρομής, σε ίσες αποστάσεις. Η αναλογικά μικρή διαφορά στα μεταξόνια διαστήματα αποκλείει την αποκατάσταση συριακού αετώματος με τόξο στο κεντρικό άνοιγμα. Για παράδειγμα, στο πρότυπο του υδραγωγείου του Αδριανού στην Αθήνα, η αναλογία των μεταξονίων είναι 1,78:1.
32. Υποτίθεται ότι επί Αυγούστου αποξηλώθηκαν οι αναβαθμοί του ναού και επενδύθηκαν με ορθομαμύρωση, δημιουργώντας πόδιον με τις απαραίτητες κλίμακες στις στενές πλευρές (Tölle-Kastenbein 1994, σχ. 66). Αν και η υπόθεση έχει γνωρίσει γενική αποδοχή (Anelli 2018, σ. 123), αυτή μάλλον οφείλεται σε εσφαλμένη ερμηνεία της κατάστασης της κρηπίδας του ναού μετά από ληψασίες του υλικού της (όπως αυτή αποτυπώθηκε από τον Le Roy 1758, πίν. 4), και όχι σε αποξένωση της Αυγούστειας περιόδου. Η αποκατάσταση αυτή περιλαμβάνει εκ παραδρομής την στρώση της ευθυτηρίας στη διαμόρφωση του υποτιθέμενου ποδίου, κάτι που δεν επιτρέπει η σωζόμενη πλακόστρωση πάνω από τη στάθμη της στρώσης αυτής.
33. Ο Λέβιτας προέρχεται από τριδιάστατη σάρωση του αγγείου Piranesi, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο. Το πρωτότυπο μνημείο βρέθηκε τον 18ο αιώνα στον ερειπίων της Villa Tivoli και θεωρείται γνήσιο έργο της Αδριανείας εποχής.